

# DE SOCIOLOGISCHE BENADERING VAN DE PROBLEMATIEK DER ONTWIKKELINGSLANDEN — EEN SCHEMA

door P. NIJHOFF

## I

Wie spreekt over 'onderontwikkelde gebieden' hanteert een economische categorie — hij heeft dan het oog op de economische toestand in een aantal landen. De sociologische benadering moet het economische probleem als richtpunt nemen: een geringe technische ontwikkeling — een geringe mechanisatie en dientengevolge een geringe produktie per hoofd van de bevolking — complementair daarmee: de hoofdrol van de agrarische sector, terwijl ook daar de technieken zo onvoldoende ontwikkeld zijn dat een lage produktie per hoofd optreedt<sup>1</sup>. Het is van belang het verschil te noteren tussen armoede die ontstaat door een lage produktiviteit van de arbeid en de armoede die wij in het geïndustrialiseerde Westen zijn gaan associëren met werkloosheid en onbenut kapitaal.

De economie is een normatieve wetenschap (zij zoekt naar de optimale benutting van schaarse middelen) en voor haar is het probleem van de onderontwikkeling op deze wijze al voldoende gedefinieerd. Maar het probleem houdt sociologisch bezien nog meer in — het bestaat los van ons Westers economisch-wetenschappelijk inzicht, los van de maatstaven die wij aanleggen, want het is ook het probleem van een evenwichtsverstoring. Door het naast elkaar bestaan van onderontwikkelde en ontwikkelde landen — door het voorbeeld van de rijkere naties, door de opvoeding en opleiding, de bestrijding van het analfabetisme, is in de arme landen een besef van de eigen toestand ontstaan: de vlucht der ideeën is sneller geweest dan de materiële verbetering. Er heerst in deze landen een relatief te hoog wensniveau, een sterke behoefte aan directe verbeteringen in de consumptieve sfeer die zich niet laat verenigen met de capaciteit van het produktieapparaat. Men kan de situatie in de onderontwikkelde landen dus niet zonder meer vergelijken met die van het 19e eeuwse Europa, toen de algemene ontberingen niet geconfronteerd werden met een geheel andere toestand elders in de wereld. Daarbij brengt het naast elkaar bestaan van de twee types landen ook mee, dat de gezondheidstoestand in de onderontwikkelde landen snel verbeterd is — hieruit ontstond een daling van het sterftecijfer, bij een hoogblijvend en ook wel stijgend geboortecijfer, en zo krijgt men een sterke bevolkingstoename

---

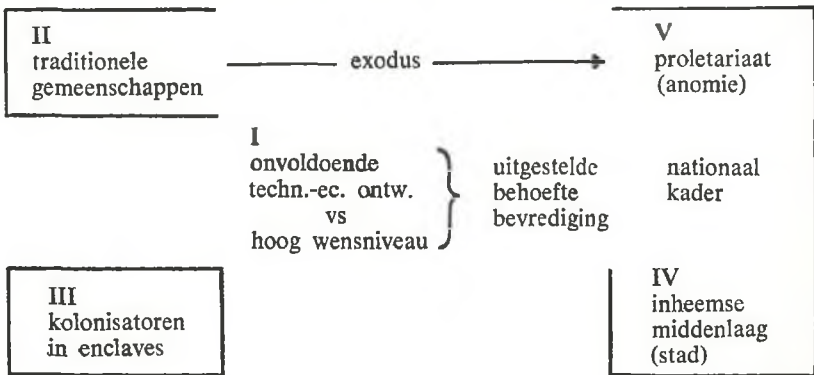
<sup>1</sup> W. F. Wertheim, 'Sociologische aspecten der achtergebleven gebieden', *M. & M.*, 35 (1960), p. 347.

en dus een grotere druk op de beperkte industriële en agrarische productiecapaciteit.

Tengevolge van deze evenwichtsverstoring bevindt de bevolking der onderontwikkelde gebieden zich dus in de tang van het probleem: lage technisch-economische ontwikkeling bij een toenemende bevolking met een hoog wensniveau. De oplossing van dit probleem stuit op een dilemma: moet men de industriële en agrarische ontwikkeling bevorderen door investeren — dat wil zeggen door uitgestelde consumptie, met een bijbehorend cultuurpatroon waarin uitgestelde behoeftebevrediging acceptabel is —, of moet men het hoge wensniveau nu, direct, bevredigen. Het is duidelijk dat deze laatste methode slechts op zeer korte termijn soelaas kan bieden en dat de oplossing in de eerste methode gezocht moet worden.

De sociologische analyse moet nu de moeilijkheden en mogelijkheden aangeven voor het bereiken van een technisch-economische ontwikkeling, d.w.z. van het verwerven van een cultuurpatroon waarin uitgestelde behoeftebevrediging een centrale plaats inneemt. Tot dat doel zal ik enkele sociale segmenten van de onderontwikkelde landen de revue laten passeren — deze beschouwing zal een idealtypische opzet hebben, dat is: zij heeft niet de pretentie een aantal empirische generalisaties te geven, maar zij is een constructie waarvan de waarde moet blijken uit een vergelijking met concrete gevallen. Dit karakter van een 'hulpconstructie' brengt een nogal apodictische wijze van stellen met zich, die bij het geven van empirische generalisaties misplaatst zou zijn geweest.

Terwille van de overzichtelijkheid geef ik hieronder een getekend schema van de besproken segmenten; de romeinse cijfers corresponderen met die van de paragrafen van dit opstel.



## II

In hoeverre kan een expansieve economie zijn basis vinden in de cultuur en de sociale structuur van de traditionele gemeenschappen?

Hier zijn de landbouw en de veeteelt de allesoverheersende middelen van bestaan — zij het met een lage produktiviteit. De afhankelijkheid van een grillige natuur leidt tot het zoeken naar zekerheid in een hechte traditie en een hecht groepsverband<sup>2</sup>. Deze gebondenheid van de mensen aan elkaar en aan het verleden, hun nadruk op het collectief, de vaste plaats die ieder inneemt — dit maakt dat in de pre-moderne gemeenschappen de eigenschappen vrijwel ontbreken die nodig zijn voor een expansieve economie.

Deze ontbrekende eigenschappen zijn: een 'self-oriented' streven naar stijging op de maatschappelijke ladder, een poging tot verbetering (door hard werken) van de eigen positie en die van de kinderen, de wil om door opvoeding, sparen en investeren tijdelijke beperkingen te ondergaan om op langere termijn een hogere levensstandaard voor zichzelf en voor het nageslacht te verzekeren<sup>3</sup>. Men kan, in de termen van Parsons, stellen dat de geïndustrialiseerde maatschappij zich onderscheidt van de traditionele door het overheersen van status door achievement (wat men kan presteren) in plaats van status door ascriptie (wat men is), door een overheersen van universalistische normen (dat wil in dit geval zeggen: iedereen kan in principe elke positie bezetten) in plaats van particularistische normen (de positie is traditioneel voorgeschreven), door een overheersen van specifieke relaties (bijv. beperkt tot het arbeidscontract) in plaats van diffuse relaties (waarin bijv. economische relaties nauw verbonden zijn met verwantschaps- en andere relaties)<sup>4</sup>. Samengevat: in de cultuur en de sociale structuur van de traditionele gemeenschap valt te weinig nadruk op het 'individu' en de 'toekomst' om het expansief economisch handelen te stimuleren.

De veilige, autarkische dorpsgemeenschap, waarin ieder binnen familieverband een vast-verankerde plaats heeft, biedt stabiliteit — maar het is een evenwicht op laag niveau. De slecht ontwikkelde produktiemethoden immers (en hier denken wij dan vooral aan de landbouw) maken het onmogelijk dat het groeiend aantal bewoners ooit een voldoende opbrengst per hoofd zal verkrijgen. De onderlinge verplichtingen, het denken in termen van het collectief, maakt dan dat men niet rationaliseert, d.w.z. met minder mensen meer laat produceren, maar dat de aanwezige produktiemogelijkheden verdeeld worden over de aanwezige mensen. Al deze mensen zijn op

---

<sup>2</sup> Wertheim, *aldaar*, p. 348.

<sup>3</sup> A. J. F. Köbben, 'Antropologie en acculturatie', *M. & M.*, 35 (1960), p. 364. Het begrip 'acculturatie' wordt door mij in de betekenis gebruikt die Köbben er aan geeft.

<sup>4</sup> Zie voor parafrase en uitwerking van deze begrippen: Bert F. Hoselitz, *Sociological aspects of economic growth*, Glencoe 1960, pp. 41-42 en 59-60 en: David C. McClelland, *The achieving society*, Princeton 1961, pp. 16-17.

deze manier 'onderbezet' — zij werken slechts een gedeelte van de tijd: er heerst in de dorpen een chronische toestand van 'verborgen werkloosheid' <sup>5</sup>. De gebrekkige produktietechnieken eisen een grote arbeidsintensiteit en deze 'verborgen arbeidsreserve' is dus niet zonder meer te mobiliseren voor een eventuele industrialisering. Bij de huidige stand der produktietechnieken kan men zeggen, dat er in die gebieden tegelijkertijd overbevolking (relatief t.a.v. de opbrengst aan produkten) en onderbevolking (relatief ten aanzien van de eisen van een industrieel arbeidspotentieel) heerst <sup>6</sup>.

Er zijn nog meer redenen waarom de traditionele gemeenschap geen goede basis is voor een economische ontwikkeling:

Hier overheerst het type van de dorpsgemeenschap — de technologische vernieuwing, de industrialisering zal in stedelijke centra moeten geschieden. De economisch daartoe dwingende redenen zijn legio. Wel zal in de dorpsgemeenschappen de landbouw en eventueel het handwerk gemoderniseerd moeten worden om de arbeidsreserve vrij te maken voor de industrie — in het dunbevolkte Afrika moet deze fase waarschijnlijk nog eerder aangepakt worden dan in Azië, waar hij gelijk op kan gaan met de industrialisering <sup>7</sup>.

Voorts zijn de traditionele gemeenschappen kleine, particularistische eenheden, waarin weinig besef heerst van een grotere nationale eenheid. Het zal in het kader van die grotere eenheden — door de kolonistoren voorgevormd — moeten zijn dat een planmatige economische ontwikkeling wordt doorgevoerd. De sterke samenhang der pre-moderne gemeenschappen verzet zich tegen de noodzakelijke herverdeling van de bevolking — hier ziet men goed het onderscheid tussen een traditioneel collectief denken en de specifieke coöperatie die noodzakelijk is voor een toekomstig collectief succes.

Als zijn geen communautaire structuur hebben worden de traditionele gemeenschappen geleid op een autoritaire, feodale of semi-feodale wijze. Hierbij gebruiken de leiders hun positie als heerser èn grondbezitter om zichzelf snelle economische opbrengsten te verzekeren. Daardoor zullen zij in de landbouw snel renderende, arbeidsintensieve produktie verkiezen boven kapitaalintensieve, moeizame omwegproduktie. De leiders, te veel op zichzelf georiënteerd, missen de zin voor specifieke coöperatie waar een moderne collectivi-

---

<sup>5</sup> Wertheim, *aldaar*, p. 352.

<sup>6</sup> Yves Lacoste, *Les pays sous-développés*, Paris 1963, pp. 40-41. Bij de 'verborgen arbeidsreserve' moet men ook de bevolkingspiramide in aanmerking nemen, die door de hoge nataliteit en hoge mortaliteit een brede basis heeft — het relatief grote aantal kinderen betekent een groot aantal onproduktieven en laagproduktieven.

<sup>7</sup> Georges Balandier, *L'anthropologie appliquée aux problèmes des pays sous-développés*, gestencilde college tekst Université de Paris - Institut d'Etudes Politiques 1954-1955, pp. 314-316.

teit op gebaseerd is<sup>8</sup>; zij hebben niet de instelling die bevorderlijk is voor een patroon van uitgestelde behoeftebevredestiging.

Om al deze redenen zijn de traditionele gemeenschappen geen geschikte basis voor economische verbetering. Er is echter nog een andere kant aan de zaak: een aantal, door de kolonisten geïmporteerde elementen hebben deze traditionele structuren reeds aangetaast — het evenwicht is verstoord. Deze evenwichtsverstoring maakt een sociaal-economische omwenteling tot een absolute noodzaak.

De moderne wereld, geconcentreerd in steden en langs de kust, doet zich namelijk weldegelijk gelden in het achterland. Daar is in de eerste plaats de verbeterde gezondheidstoestand die een daling in het sterftcijfer heeft gebracht. Zonder een gelijktijdige daling in het geboortecijfer leidt dit tot een bevolkingsexplosie die de dorpsgemeenschap ontwricht.

Daar is in de tweede plaats het binnendringen van de geldeconomie, die komt met de overgang op de verbouwing van handelsgewassen (copra, vezels, cacao etc.) — een overgang die vaak begon met de onteigening van kleine grondbezitters door de grotere en met inbezitneming door de kolonisten van het gemeenschappelijk grondbezit der dorpelingen; de geldeconomie dringt binnen met de belastingheffing, met de woekerkredieten, met de import van fabrikaten uit de geïndustrialiseerde maatschappij die het inheemse handwerk verdrijven. Er is dus de noodzaak van geldbezit, geldverdiene (vaak de harde noodzaak van dwangarbeid na het oplopen van belastingschuld) — en deze noodzaak maakt dat men steeds meer de traditionele 'subsistence economy', de landbouwproductie voor eigen verbruik, typerend voor de gesloten volkshuishouding, loslaat en overgaat op de verbouwing van handelsgewassen. Dit betekent in de praktijk monocultuur en monocultuur betekent onder de huidige verhoudingen op de wereldmarkt altijd afhankelijkheid en onzekerheid en vaak armoede. Het dorp is op deze wijze geheel van de buitenwereld afhankelijk en verplicht zich tot een statische plantage-economie, waarin weinig geïnvesteerd wordt, die zeer arbeidsintensief is en die geen uitzicht biedt op economische ontwikkeling.

Deze binnendringende moderne elementen tasten de sociale structuur van het dorp aan: er ontstaat een verticale stratificatie (niet zozeer mobiliteit) met een grondbourgeoisie en een landelijk proletariaat — eigenlijk zonder een middenklasse. Met deze stratificatie neemt het aantal 'marginale' personen toe, die geen plaats vinden in het rigide systeem, waarin dominerende ascriptie-criteria en particularistische normen de sociaal-economische ontwikkeling bevriezen. Deze 'marginale' personen zijn gevoelig voor de nieuwe informatie die met de toegenomen communicatie en horizontale mobili-

---

<sup>8</sup> Hoselitz, *aldaar*, p. 44.

teit beschikbaar komt — de traditionele normen worden doorscho-  
ten met modern-universalistische — het wensniveau wordt verhoogd.  
Voeg daarbij de bevolkingsgroei, gekoppeld aan een stagnerende of  
achteruitgaande agrarische produktie en de conclusie moet luiden  
dat voor velen het dorp een moeilijke plaats wordt om te leven.  
De exodus naar de stad, van 'marginale' personen en van een  
bijna verhongerend proletariaat, begint en de noodzaak van industria-  
lisering en modernisering op nationale schaal wordt nog klemmen-  
der.

### III

Hoe stonden de voormalige kolonistoren, hoe staan de westerse  
ondernemers en hun inheemse medewerkers tegenover de noodzaak  
van een economische ontwikkeling?

Allereerst kan opgemerkt worden dat zij zelf het probleem gescha-  
pen hebben: hun wens om de omgeving van de westerse neder-  
zettingen een minder ongezond gebied te maken had als bijproduct  
de toename van de inheemse bewoners; door hun voorbeeld, het  
onderwijs en de cultuur die zij importeerden, brachten zij het ho-  
gere wensniveau — dat zich zo slecht laat verenigen met een zwakke  
landbouw in de greep van de geldeconomie (een andere factor waar-  
bij de kolonistator instrumenteel was).

De opbrengsten uit de koloniale economie waren aanzienlijk —  
het rendement lag zeer hoog per eenheid geïnvesteerd kapitaal in  
de plantage-economie en de mijnbouw. Deze opbrengsten werden ech-  
ter niet, zoals dat in Europa en de V.S. gebeurde, ter plaatse ge-  
herinvesteerd, aldus nieuwe werkgelegenheid scheppend. De opbreng-  
sten gingen bijna geheel naar het buitenland, naar de aandeelhoud-  
ders, naar investeringen in het moederland, als besparingen voor  
de oude dag der kolonisten. Ook werden de opbrengsten ter plaatse  
geconsumeerd — maar dan consumptie van geïmporteerde goederen;  
dit consumptiepatroon heeft het wensniveau van de inheemse be-  
volking opgeschroefd zonder dat deze de daartoe noodzakelijke werk-  
gelegenheid en dus koopkracht kreeg.

Voorts gingen de opbrengsten, in het kader van een onevenredig  
intensief bedreven handelseconomie, naar een groot aantal tussen-  
handelaren die op hun beurt de geldeconomie weer verspreidden —  
vaak door woekerkredieten aan landbouwers in moeilijkheden — en  
deze tussenpersonen verspreidden ook de westerse levensstijl, maar  
dan op een oppervlakkige wijze, met de nadruk op de materialis-  
tische en consumptieve kant; zij verspreidden meer de behoefte aan  
geïsoleerde status-symbolen<sup>9</sup>.

---

<sup>9</sup> Peter Heintz red., *Soziologie der Entwicklungsländer*, Köln 1962, p. 29 e.v.

Hoewel het op zichzelf gerichte acquisitiemotief en ook wel de avontuurlijkheid van het ondernemerstype niet ontbrak, misten deze handelaren, tussenhandelaren en handlangers met hun voorkeur voor snel circulerend handelskapitaal de neiging om leiding te geven aan trager vruchtdragende, collectief uitgevoerde vernieuwingen op economisch gebied<sup>10</sup>. Men kan niet zeggen dat zij daarbij 'uitgestelde behoeftebevrediging' beoefenden of zelfs maar leiding gaven aan die van anderen. De kolonisten en hun medewerkers vormden economisch een enclave, een helverlicht eiland, dat de omringende bevolking in het beste geval prikkelde en in het slechtste geval verblindde.

#### IV

In de stedelijke centra vestigden zich naast de kolonisten een inheemse middenlaag en een inheems proletariaat (dat grotendeels wel een 'onderproletariaat' genoemd kan worden)<sup>11</sup>. Beide categorieën waren afkomstig uit de oude dorpsgemeenschappen en de oude stadswijken, beide waren marginaal t.o.v. de traditionele gemeenschap — een marginaliteit die zowel in anomie als in een creatieve aanpassing kan uitmonden<sup>12</sup>. Dit opstel zal straks tot conclusie hebben dat de inheemse middenlaag, hoe zwak hij op dit moment nog is, de enige kans biedt op een nationaal program van uitgestelde behoeftebevrediging. Daartoe zal de middenlaag het stedelijk proletariaat en onder-proletariaat op de een of andere manier moeten winnen.

Het economische en sociale systeem dat in de koloniale periode functioneerde was niet bevorderlijk voor het ontstaan van een inheemse middenlaag. In de eerste plaats was het systeem van snel rendabele monocultuur, met de daaraan verbonden handel en speculatie, meer geschikt voor het polariseren van de rijkdom: er ontstond een kleine minderheid van zeer rijken en daaronder een grote massa van zeer armen. Een middenklasse ontbrak vrijwel. In de tweede plaats waren voor de tussenposities in de economische en administratieve organisaties, die in het geïndustrialiseerde Westen de zgn. nieuwe middenstand opleverden, weinig plaatsen over voor inheemsen. Deze posities en de posities in de tussenhandel en kredietverlening werden veelal bezet door personen uit het koloniserende land, door minderheidsgroepen, door personen van gemengd ras en personen uit andere delen van de wereld (bijv. Syriërs, Libanezen, Chinezen). In de derde plaats was het traditionele systeem,

---

<sup>10</sup> Hoselitz, *aldaar*, p. 51-52.

<sup>11</sup> Lacoste, *aldaar*, p. 67.

<sup>12</sup> Hoselitz, *aldaar*, p. 66-67.

dat door de kolonistoren niet wezenlijk werd omgebouwd, uitermate vijandig aan elke poging zich de westerse levensstijl aan te meten — elke poging om zich tot een positie in de moderne middenlaag op te werken, gold als een deviatie die alleen in het stedelijk milieu getolereerd werd en te effectueren was. Non-conformisten die naar de stad trokken om de stagnatie en de dwang der verplichtingen te ontvluchten, moesten daar om een nieuwe definitie te verwerven een proces van volledige acculturatie ondergaan — het overnemen van een geheel patroon van efficiency, rationaliteit, arbeidstempo en toekomstvisie. Deze acculturatie kan zich in de steden voltrekken in de nieuwe integratiekaders die zich daar, vooral in de post-koloniale periode, gevormd hebben: de inheemse ondernemer, de inheemse bureaucraat kan zich in nationaal georiënteerde structuren een nieuwe status verwerven. In het begin brengt de overgangssituatie veel onzekerheden en frustraties mee — pas in een denk- en organisatie wereld die vrij compleet gemodelleerd is naar het voorbeeld van de geïndustrialiseerde maatschappij en die bijna volledig uit handen is genomen van de exheemse functionarissen, lijkt een basis gevonden te kunnen worden voor een nieuwe, stabiele levenshouding.

De nationaal georiënteerde, stedelijke organisatievormen op het gebied van de economie en het bestuur zijn noodzakelijkerwijze in oppositie tegenover het traditioneel particularisme — hier is sprake van een duidelijk cultuurconflict, niet alleen tussen stad en land, maar ook tussen de nieuwe centra en de oude steden en oude stadsgedeelten. Tegenover de vreemde mogendheid die het land tot dusver in beheer had, ontstaat meestal ook een latente of openlijke conflict-situatie: de moeizame strijd om de posities te veroveren is een mengeling van nationalisme, rassen- en klassestrijd. De noodzaak om een nationaal besef te creëren (noodzakelijk om de macht der traditionele leiders te breken, noodzakelijk om de bevolking een doel te geven dat de last van lange-termijn projecten draaglijk maakt — ook in Europa werd de sterkste industriële groei begeleid door een sterk aangewakkerd nationalisme) leidt bijna altijd tot een gespannen verhouding met de Westerse wereld. Europeanen en Amerikanen die tot dusver vaag ressentiment ontmoetten of een starre afwijzing van de kant van traditionele puristen<sup>13</sup> krijgen nu te maken met een zeer felle reactie, waarin rassenkwesities, internationale klassen- (in plaats van kasten-) tegenstellingen, rancune van hen die sinds lang geaccultureerd maar pas sinds kort geaccepteerd zijn, onzekerheid en frustraties van de overgangssituatie in het nationalisme samenspannen om van de ex-kolonistoren de zondebok te maken aan wie elk échec geweten kan worden.

---

<sup>13</sup> Balandier, *aldaar*, p. 190-191.



Het verinnerlijken van de levenstrant der industriële maatschappij, de acculturatie, hangt samen met verstrekkende veranderingen in de sociale opbouw van het onderontwikkeld gebied. Klassen treden in de plaats van kasten (het achievement-criterium verdringt de ascriptie), de grootfamilie verliest zijn functie als economische eenheid en verliest daarmee veel van zijn bindende kracht, nieuwe relaties tussen de geslachten ontstaan met de emancipatie van de vrouw, bij het verdwijnen van de feodale verhoudingen zien de traditionele leiders met hun economische functie een groot deel van hun macht verdwijnen, ouderen verliezen hun overwicht op jongeren, nieuwe organisatiestructuren zoals partijen en vakbonden treden in de plaats van de oude opbouw.

Hierbij is de administratieve eenheid die de koloniserende mogendheid had gevestigd het meest geschikte kader voor de sociale evolutie (beter nog: mutatie). Weliswaar snijden deze eenheden vaak dwars door de traditionele indeling heen, maar als eenheden op het gebied van de taal, het administratieve apparaat, de communicatiemiddelen, de economie, het onderwijs bezitten zij precies de mechanismen die een economische ontwikkeling kunnen ondersteunen. Deze moderne elementen zijn weliswaar te weinig doorgedrongen in het gehele territoir om een rondlopend systeem te kunnen vormen en hun onvolledige penetratie heeft vaker verstorend gewerkt dan integrerend — maar toch zullen het deze elementen zijn die tenslotte de vereiste universele normen en specifieke relaties in het gehele gebied en in alle lagen van de bevolking zullen verbreiden. Dit is allemaal nog toekomstmuziek. Zoals het nu staat zijn de groepen die de noodzakelijke organisatiestructuren moeten bemannen veel te klein in omvang (dat er nú werkloze intellectuelen zijn, wil nog niet zeggen dat er voldoende bezetters zijn voor de posities die in principe gecreëerd moeten worden) en hun greep op de totale situatie is te zwak. Voor zichzelf is het kleine aantal inheemsen dat men tot de middenlaag kan rekenen voldoende gemotiveerd tot het volgen van een nieuwe politiek. Hun nieuwe positie van bureaucraat en ondernemer biedt kansen op sociale stijging en geeft hun een nationale identificatie die hun de noodzakelijke lange-termijn blik, de uitgestelde bevrediging psychisch mogelijk maken. De bureaucratie is over het algemeen een goed instrument voor het acceptabel maken van uitgestelde behoeftebevrediging bij de personen die er deel van uit maken: maar de uiterlijk zichtbare levensstijl van de middenlaag prikkelt de minder geaccultureerde proletariërs op het ogenblik alleen nog maar in consumptief opzicht. En het is alleen maar in combinatie met het stedelijk proletariaat dat de middengroepen de macht en de kans kunnen krijgen om een investeringspolitiek te voeren.

En hiermee zijn wij aangeland bij de groep waarvan hierboven, bij de bespreking der traditionele structuren, de exodus werd geschetst: het proletariaat, door de bevolkingsdruk en de armoede van het land naar de stad getrokken.

In de stad aangekomen vinden zij weinig of geen werk — de noodzakelijke industrialisatie is nog niet op gang gekomen. Zij leven aan de rand van de stad, in bidonvilles, en lijden aan hetzelfde soort verborgen werkloosheid als die zij ontvlucht hebben. Wat er aan economische activiteiten te verrichten valt, wordt over zoveel mogelijk mensen uitgesmeerd. Iedereen heeft klusjes, weinigen hebben een baan; iedereen heeft een beetje te eten, weinigen hebben voldoende<sup>14</sup>. Dit onder-proletariaat leeft in een vicieuze cirkel waarin lage lonen, een slechte fysieke toestand en lage produktiviteit elkaar in stand houden.

Deze enorme bevolkingsverplaatsing, dit overaanbod van arbeidskrachten, wordt ogenschijnlijk geabsorbeerd aan de vraagzijde: de middenlaag heeft een overgrote behoefte aan personeel — door de lage verwachtingen omtrent arbeidsprestatie en levensbehoeften verzamelen zijn een groot aantal dienstverleners om zich heen<sup>15</sup> — dienstverleners met vaak grote gezinnen, want de lage produktiviteit maakt lage vormingskosten en daarmee een groot kindertal rationeel, gezien vanuit de gezinseenheid<sup>16</sup>.

Naast de 'verborgen werkloosheid' blijven nog meer elementen uit de oude gemeenschap in het leven van de stads-proletariër aanwezig, elementen die nu storend werken: de verplichtingen tegenover een uitgebreide familie verdunnen de spoeling nog meer; diezelfde familiebanden maken indiensttreding en ontslag weinig soepele procedures — vaak moeten gehele familiegroepen tegelijk aangenomen of ontslagen worden; de immigranten staan vreemd tegenover het straffe arbeidstempo, ja tegenover een regelmatig arbeidsritme überhaupt — zij voelen zich in de onvrije situatie van het moderne bedrijf ongelukkig — zij werken in bijna feodale groepsverhoudingen, waarin koppelbazen ronselen, commissie opstrijken en de scepter zwaaien — zij besteden hun loon nog vaak aan traditionele, rituele uitgaven en daardoor is hun loonbehoefte inelastisch, spasmodisch en het verloop groot; traditioneel wijzen sommige culturen het vergaren van kapitaal of het concurreren af — soms is er een traditionele minachting voor het handwerk. Bij deze onvoldoende re-

<sup>14</sup> Wertheim, *aldaar*, p. 353.

<sup>15</sup> A. N. J. den Hollander, 'Sociale beheersing in een Bengaalse stad' in: *De wereld der mensen*, Sociaal-wetenschappelijke opstellen, aangeboden aan prof. dr. J. J. Fahrenfort, Groningen 1955, p. 251—252.

<sup>16</sup> Lacoste, *aldaar*, p. 35.

integratie in de nieuwe omgeving komt niet alleen van de gewenste acculturatie niet veel terecht, maar bij het verlies van veel van de oude steun en zekerheid kan dit bovendien leiden tot een toestand van anomie — een situatie waarin onvoldoende gearticuleerde rolvplichtingen bestaan die men alleen kan ontvluchten door terug te vallen op het eigen familieverband, op gezinsegoïsme.

De ongebonden wensen van deze amorfe verzameling immigranten, die wel het consumptiepatroon als status-symbool maar niet de produktieentaliteit van de geïndustrialiseerde maatschappij hebben overgenomen, vormen gevaarlijk materiaal voor politieke leiders: aan de ene kant hebben zij het proletariaat nodig voor de nationale ontwikkeling, aan de andere kant bestaat de verleiding om de daartoe nodige macht en populariteit te verwerven met een kortademige uitverkoop-economie — tegemoetkomend aan de wens naar directe behoeftebevrediging.

Het is van het grootste belang dat de nieuwe leiders het noodzakelijk uitstellen van bevrediging de wil om in georganiseerd verband een toekomstig en dus abstract doel na te streven, tot een element in de levenshouding van het stadsproletariaat kunnen maken. Dat zal alleen lukken als zij deze mensen in een nieuw integratiekader, dat is: de nationale staat met een nieuwe ideologie, dat is: nationaal succes, kunnen inpassen.

Het voornaamste middel om dit nieuwe kader aantrekkelijk te maken is economisch succes — maar dat is nu juist ook het doel waartoe het nationale kader zelf weer middel is. Pas als een belangrijk deel van de bevolking der onderontwikkelde landen dit dilemma doorziet en de enig juiste oplossing accepteert zal het probleem opgelost kunnen worden. Het probleem dat, resumerend, als volgt gesteld kan worden: industrialisering in de onderontwikkelde landen is niet alleen een voorwaarde voor de gewenste welvaartsverhoging maar is ook een dwingende noodzaak, omdat het de enige methode is tot beëindiging van de afhankelijkheid tegenover het 'westen' — omdat de overbevolking opgevangen moet worden — omdat een zwakke landbouw gecompenseerd moet worden — omdat de exodus van het land opgevangen moet worden — omdat het dynamisme van de middenlaag een doel zoekt.

De houding der ontwikkelde landen moet zo zijn, dat zij aan de ene kant door hulp de moeilijke aanvangsfase helpen verlichten, een cumulatief proces op gang helpen brengen dat door auto-investering verder gedragen zal moeten worden — en dat zij aan de andere kant niet te verbaasd moeten zijn als die landen het dilemma 'nationaal succes — economisch succes' trachten te overbruggen door met zuiver symbolische successen (eventueel op kosten van de ontwikkelingshulp) het nationale identificatievermogen te versterken. Men zal ook niet te veel eisen moeten stellen op het punt van de representatieve democratie: de economische planning zal in deze wei-